

Instytut Wymiaru Sprawiedliwości

Prawa mniejszości narodowych i mniejszości etnicznych w Hiszpanii

dr hab. Marta Osuchowska, prof. ucz.

Prawa podstawowe
Warszawa 2022

Spis treści

1. Wprowadzenie	5
2. Przedstawienie pojęć mniejszości narodowej i mniejszości etnicznej w Hiszpanii	9
3. Podstawy prawne regulujące status mniejszości narodowej i mniejszości etnicznej	13
3.1. Konwencja ramowa o ochronie mniejszości narodowych	15
3.2. Status prawny Romów	18
4. Uprawnienia grup mniejszościowych ze szczególnym uwzględnieniem ich prawa do zachowania swojej tożsamości, używania języka ojczystego w edukacji oraz sferze publicznej	21
5. Gwarancje prawne uczestniczenia grup mniejszościowych w życiu społeczno-politycznym	25
6. Podsumowanie	27
Bibliografia	31

1. Wprowadzenie

Terytorium obecnej Hiszpanii w swojej historii było najeżdżane i zamieszkiwane przez wiele różnych ludów, w tym z Afryki Północnej i Europy. Ostatnim przybyłym na hiszpańskie ziemie ludem byli muzułmanie, których obecność na tych terenach datuje się między VIII a XV w. W rzeczywistości od XVI w., a zwłaszcza w ciągu 100 lat po 1860 r., Hiszpania była raczej krajem emigracji niż imigracji. Zaczęło się to zmieniać w latach 80. XX w., kiedy pozycja Hiszpanii jako kraju wysoko uprzemysłowionego i stosunkowo zamożnego stała się atrakcyjna dla ludzi z państw rozwijających się. Wówczas po raz pierwszy od średniowiecza Hiszpania przyjęła dużą liczbę imigrantów. Na początku XXI w. w Hiszpanii przebywało kilka milionów legalnych mieszkańców i nielegalnych imigrantów, przy czym ci ostatni koncentrowali się głównie w Andaluzji, w obszarze metropolitalnym Madrytu i Barcelony oraz na Balearach i Wyspach Kanaryjskich. Większość zagranicznych rezydentów pochodzi z innych krajów Unii Europejskiej (UE) i Ameryki Łacińskiej. Wielu przybyło również z Maroka, często przepływając się małymi łodziami przez Cieśninę Gibraltarską, oraz z Afryki Subsaharyjskiej – dostając się na Wyspy Kanaryjskie. Jest też znaczna liczba Azjatów i Europejczyków z krajów spoza UE. Od 1985 r. rządy hiszpańskie przyjęły kilka ustaw dotyczących cudzoziemców, utrudniając ludziom wjazd do Hiszpanii, natomiast władzom ułatwiając ich deportację. Uchwalona w 2000 r. Ustawa o prawach i wolnościach cudzoziemców w Hiszpanii oraz ich integracji społecznej (*Ley de derechos y libertades de los extranjeros en España y su integración social*)¹ miała na celu położenie kresu restrykcyjnej polityce prowadzonej przez poprzednie piętnaście lat, zakończenie praktyki repatriacji nielegalnych imigrantów oraz nadanie statusu prawnego każdemu pracownikowi będącemu nielegalnym imigrantem, który przebywał w Hiszpanii przez co najmniej dwa lata. W 2005 r. przepisy zalegalizowały status wielu pracowników migrujących. Imigranci otrzymali też większość tych samych praw, które przysługiwały obywatelom Hiszpanii, z wyjątkiem prawa do głosowania².

¹ Ley Orgánica 4/2000, de 11 de enero, sobre derechos y libertades de los extranjeros en España y su integración social. «BOE» núm. 10, de 12 de enero de 2000, BOE-A-2000-544, <https://www.boe.es/eli/es/lo/2000/01/11/4/con> [dostęp: 11.11.2022].

² Szerzej: A. Rodríguez Benot, C. Hornero Méndez (ed.), *El nuevo derecho de extranjería estudios acerca de la Ley Orgánica sobre los derechos y libertades de los extranjeros en España y su integración social*, Madrid 2001.

Państwo hiszpańskie ukształtowało się ostatecznie dzięki katolickim monarchom, podbojowi Grenady po rozbiciu Al-Andalus i aneksji Królestwa Nawarry przez Ferdynanda Aragońskiego. Ujednolicające reformy podejmowane przez Habsburgów i Burbonów nie uwzględniały jednak faktu, że Hiszpania ukonstytuowała się jako państwo na długo przed tym, zanim stała się narodem. Rozkwit ideologii nacjonalistycznych w XIX w. ożywił ukryte czynniki tożsamości w różnych mniejszościach terytorialnych, dając początek katalonizmowi, nacjonalizmowi baskijskiemu oraz ruchom nacjonalistycznym w Andaluzji, Galicji, Aragonii i innych regionach państwa. Oprócz mniejszości terytorialnych w Hiszpanii były obecne również inne mniejszości, które przyczyniły się do budowy państwa i których osadnictwo nie zajmowało określonego terytorium, ale było rozproszone po całym półwyspie. Ich dziedzictwo jest ważne, mimo że przez wiele lat próbowano je deprecjonować z powodów politycznych, społecznych, religijnych itp. Należy jednak przyznać, że współczesna Hiszpania jest w rzeczywistości spadkobierczynią filozofii i nauki przybyłych do niej Żydów, arabskich filozofów i historyków oraz muzyki, złotnictwa i gastronomii Romów. Dzisiejszej Hiszpanii nie sposób zrozumieć bez uwzględnienia wkładu mniejszości religijnych, językowych lub etnicznych, które, aby przetrwać, musiały się wzajemnie ochraniać³. W związku z powyższym państwo hiszpańskie, a później naród hiszpański, powstało w wyniku połączenia grup mniejszości za pomocą różnych środków.

Zagadnienia terytorialne są bardzo ważne w określaniu istnienia mniejszości, ale nie mogą być jedynym i determinującym elementem, na podstawie którego można ją wyodrębnić. W chwili obecnej uznanie polityczne można przyznać jedynie mniejszościom aktualnie zamieszkującym państwo, a uznanie historyczne tym mniejszościom, które obecnie nie zamieszkują państwa, ale współpracowały autonomicznie przy jego budowie, a w każdym razie ukształtowały obecną tożsamość Hiszpanów. Wśród mniejszości kulturowych istniejących obecnie w Hiszpanii należy wymienić społeczności, których tożsamość opiera się na określonym terytorium, oraz społeczność romsko-hiszpańską, której tożsamość kształtują czynniki inne niż terytorium. Wśród społeczności cieszących się historycznym uznaniem i mających ogromny wpływ na hiszpańską tożsamość, a które również nie ukształtowały swojej autonomicznej tożsamości na bazie elementów terytorialnych, należy wymienić hiszpańskich Żydów i hiszpańskich Maurów. Od początku dominacji rzymskiej w Hiszpanii pojawiły się znaczące skupiska Żydów, a ich liczebność wzrosła po ich wypędzeniu z Palestyny w 134 r. Prawie do XIII w. uznawano ich za grupę posiadającą indywidualny statut, co przejawiało się m.in. w prawie do posiadania specjalnych sędziów decydujących o sprawach wewnętrznych społeczności, w tym także o podatkach. Ta sytuacja osobistej autonomii została stłumiona po podboju chrześcijańskim, a osobiste przywileje uległy degeneracji aż do czasu ustanowienia Świętego Oficjum w 1480 r. i działalności inkwizytora Torquemady,

³ J.A. Fernández, *La nueva situación regional*, Madrid 1990.

co w dużej mierze doprowadziło do ostatecznego wydalenia Żydów z Hiszpanii w 1492 r. Jednak wielu z nich nadal pozostawało na półwyspie dzięki współpracy z Romami. Część wygnanych Żydów wróciła do Hiszpanii po przyjęciu Konstytucji z Kadyksu w 1812 r., która formalnie zniosła inkwizycję⁴. Proces rekonkwisty i utworzenie Świętego Oficjum miały negatywne konsekwencje również dla mniejszości muzułmańskiej. Początkowo, w 1502 r., muzułmanie, którzy przynajmniej zewnętrznie upodobnili się do chrześcijan, zostali zmuszeni do przyjęcia tej religii i chociaż różne akty prawne podpisane przez katolickich monarchów mówiły o szacunku dla kultury islamu, w praktyce nie było osobistego statutu gwarantującego ciągłość wiary muzułmańskiej w Hiszpanii od 1492 r. Natomiast powstania Maurów w Granadzie w latach 1568–1570 doprowadziły do przekonania wśród monarchów, że asymilacja Maurów jest niemożliwa, a ich ewangelizacja nie powiodła się. Ostateczne wypędzenie Maurów miało miejsce w 1609 r., choć część członków tej wspólnoty pozostała na półwyspie, głównie dzięki podjęciu współpracy z Romami⁵.

⁴ Szerzej: J. Pérez, *Los judíos en España*, Madrid 2005.

⁵ https://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/la-invasin-rabe-los-rabes-y-el-elemento-rabe-en-espaol-o/html/oob64db8-82b2-11df-acc7-002185ce6064_2.html [dostęp: 12.11.2022].

2. Przedstawienie pojęć mniejszości narodowej i mniejszości etnicznej w Hiszpanii

Mniejszość jest definiowana w odniesieniu do wielu różnych kwestii, choć najczęściej słowo to określa każdą grupę ludzi zidentyfikowaną wokół określonej cechy oraz obejmującą mniej niż połowę osób tworzących dany obszar odniesienia. W tym znaczeniu termin „mniejszość” jest nieskończenie szeroki. W prawie międzynarodowym z zakresu praw człowieka tradycyjnie odnosił się do grup ludzi, którzy różnią się od większości populacji państwa pod względem pewnych cech kulturowych, językowych, religijnych, etnicznych lub narodowych. Rozróżnia się zatem mniejszości językowe, religijne i etniczne. Ta ostatnia grupa zastąpiła koncepcję mniejszości rasowych, szeroko stosowaną do połowy XX w. Pojęcie mniejszości narodowej, powszechne w Europie, zwykle odnosi się do mniejszości etnicznych, językowych lub religijnych, których członkowie są obywatelami zamieszkiwanego państwa, w celu odróżnienia tych grup od nowych mniejszości powstałych w wyniku niedawnych przepływów migracyjnych.

Różnorodność, z którą mamy do czynienia, gdy mówimy o mniejszościach, opiera się na kulturze, w mniejszym lub większym stopniu związanej z opisami tożsamości zbiorowej. W prawie wszystkich przypadkach bazuje na elementach języka lub religii, jak pokazuje szczegółowa analiza różnych definicji prawnych terminu „mniejszość”, które zostały przyjęte w sferze międzynarodowej lub porównawczej⁶. Tego rodzaju różnorodność zawsze znajduje odniesienie do różnic związanych z językiem lub tradycją religijną danej społeczności w stosunku do większości populacji państwa. Taka różnica może z kolei powodować poczucie przynależności o większej lub mniejszej intensywności, w zależności od konkretnych kontekstów społecznych i politycznych. Podobne regulacje znajdują się w prawie konstytucyjnym

⁶ E. Ruiz Vieytez, *Minorías, inmigración y democracia en Europa. Una lectura multicultural de los derechos humanos*, Valencia 2006, s. 263–298.

państw europejskich⁷, co pokrywa się z typologią stosowaną przez Organizację Narodów Zjednoczonych⁸.

W Hiszpanii występują tradycyjne, głęboko zakorzenione różnice, które należą do niektórych kategorii dających podstawę do wyróżniania mniejszości. Na poziomie języka Hiszpania jest w rzeczywistości jednym z najbardziej zróżnicowanych krajów w Europie, jeśli zmierzmy tę różnorodność odsetkiem obywateli, których pierwszy język nie pokrywa się z większościowym i oficjalnym językiem państwa. Co więcej, w wartościach bezwzględnych Hiszpania przoduje pod tym względem w Europie, a w wartościach względnych ustępuje jedynie Belgii, plasując się na pozycji podobnej do Szwajcarii. Istnienie mniejszości językowych składających się z obywateli Hiszpanii jest niezaprzeczalnym faktem. Jeśli chodzi o czynnik religijny, obecnie istnieje wiele mniejszościowych wspólnot religijnych, z których niektóre są tworzone przez hiszpańskich obywateli. Żydowskie, muzułmańskie i ewangelickie mniejszości religijne żyły w Hiszpanii przez całą jej historię, a oficjalnie te i inne społeczności, w tym Kościół Jezusa Chrystusa Świątych w Dniach Ostatnich, Chrześcijańscy Świadkowie Jehowy, buddyzm i prawosławie, zostały uznane przez rząd za wyznania o „ugruntowanych pozycjach” (*notorio arraigo*).

Określenie „mniejszości etniczne” jest bardziej niejednoznaczne i trudniejsze do zastosowania w praktyce, zwykle używane albo w odniesieniu do grup różniących się wyraźnie odmiennym stylem życia lub kulturą, albo w odniesieniu do społeczności powstałych mniej lub bardziej niedawno w wyniku ruchów migracyjnych. To drugie znaczenie jest powszechniejsze w środowisku anglosaskim, w Europie kontynentalnej termin „mniejszość etniczna” zwykle obejmuje ludność rdzenną, mniejsze społeczności językowe lub grupy nieterytoriałne. Długotrwała i głęboko zakorzeniona obecność społeczności romskiej w Hiszpanii jest w tym względzie oczywista.

W precyzowaniu terminu „mniejszości narodowe” przywołuje się co najmniej dwa rodzaje regulacji. W europejskiej sferze instytucjonalnej dominuje uznanie za mniejszość narodową każdej mniejszości etnicznej, językowej lub religijnej składającej się głównie z obywateli kraju zamieszkania, tj. tradycyjnej mniejszości tego państwa. Zgodnie z tym znaczeniem

⁷ W sumie szesnaście państw europejskich zawiera w swoich konstytucjach termin „mniejszość narodowa” lub porównywalne określenia, takie jak „narodowości” lub „ludy tubylcze”. Jednocześnie jednak inne państwa europejskie posiadają szczegółowe ustawodawstwo odnoszące się do mniejszości narodowych (Bośnia i Hercegowina, Polska, Chorwacja, Republika Czeska, Litwa, Węgry, Mołdawia, Serbia, Ukraina lub Federacja Rosyjska), mniejszości językowych (np. Włochy lub Albania) lub mniejszości etnicznych czy rasowych (Polska, Austria, Niemcy, Wielka Brytania, Węgry itp.). Pojęcie narodowości jest używane nie tylko przez rządy Macedonii i Ukrainy, ale także przez rządy Rosji, Litwy, Słowenii, Serbii, Armenii i Łotwy. Inne kraje, takie jak Łotwa, Szwecja, Rosja, Norwegia, Dania i Finlandia, używają w swoim ustawodawstwie określeń lud tubylczy lub ludy tubylcze.

⁸ Zob. art. 27 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych; art. 30 Konwencji o prawach dziecka; Deklaracja praw osób należących do mniejszości narodowych lub etnicznych, religijnych lub językowych z 1992 r.

w Hiszpanii mniejszościami narodowymi są liczne mniejszości językowe, a także mniejszość romska. Mniej oczywiste byłoby zaklasyfikowanie w ten sposób mniejszości religijnych.

Chociaż początkowo znaczenie terminu „mniejszość” w ramach praw człowieka odnosiło się do społeczno-kulturowych elementów języka, kultury i religii, zostało ono wdrożone do sfery prawnej w kontekście wyraźnie subiektywnym, dotyczącym spójności grupy w obronie jej dziedzictwa, co implikuje jej samoidentyfikację. Mniejszości stanowią wrażliwe grupy, wymagające ochrony prawnej, które posiadają pewne cechy odróżniające je w szczególności sposób od reszty podmiotów państwa i wykazują niekwestionowaną zbiorową wolę autoafirmacji, mającą na celu przetrwanie grupy ludzkiej jako takiej i obronę jej tożsamości⁹. Często są to grupy o niewielkich rozmiarach, określone przez niepodlegające negocjacji cechy kulturowe, tj. rasę, język, religię, tradycję, które znajdują się w poważnej sytuacji zależności od struktury władzy, czy to państwowej, czy ponadpaństwowej. Dla przeciwwagi obywatelstwo określone jest jako zakorzenienie na terytorium kraju, w skoncentrowanej lub rozproszonej lokalizacji¹⁰.

Obecna Konstytucja Hiszpanii nie uznaje pojęcia mniejszości narodowej (*minoría nacional*). W rzeczywistości art. 2 Konstytucji mówi tylko o „narodowościach i ludach” (*nacionalidades y pueblos*), odnosząc się do mniejszości terytorialnych, nie etnicznych, ale społeczno-kulturowych, uznając ich prawo do autonomii¹¹.

Warto zauważyć, że prawna koncepcja mniejszości narodowej w hiszpańskim systemie prawnym różni się od założeń przyjętych w innych europejskich krajach. Z tego też powodu Konwencja ramowa o ochronie mniejszości narodowych (Convenio Marco para la Protección de las Minorías Nacionales, CMPMN; dalej: Konwencja) jest w tym państwie stosowana w sposób ograniczony¹².

⁹ F. Mariño, C. Fernández, C. Díaz, *La protección internacional de las minorías*, Madrid 2001, s. 20; R. Soriano, *Los derechos de las minorías*, Madrid 1999, s. 18.

¹⁰ C. San Juan Velasco, M.ª Delgado Burgos, J.M. Aparicio Gervás, *El concepto “Minoría” como controversia político-jurídica en su aplicación a la Comunidad Gitana Española*, «TRIM: Tordesillas, revista de investigación multidisciplinar» 2016, núm. 11, s. 15-26.

¹¹ Art. 2 Konstytucji Hiszpanii: „La Constitución se fundamenta en la indisoluble unidad de la Nación española, patria común e indivisible de todos los españoles, y reconoce y garantiza el derecho a la autonomía de las nacionalidades y regiones que la integran y la solidaridad entre todas ellas”.

¹² Konwencja ramowa o ochronie mniejszości narodowych, sporządzona w Strasburgu dnia 1 lutego 1995 r., Dz.U. z 2002 r. Nr 22, poz. 209.

3. Podstawy prawne regulujące status mniejszości narodowej i mniejszości etnicznej

W związku z brakiem uznania pojęcia mniejszości narodowej i mniejszości etnicznej w Hiszpanii nie istnieje żadne ustawodawstwo w tym zakresie. Należy zwrócić jednak uwagę na dokument ratyfikacyjny Konwencji ramowej o ochronie mniejszości narodowych¹³.

Społeczność romska posługuje się w ramach swojej działalności przepisami dotyczącymi niedyskryminacji i przestępstw z nienawiści:

- Ley 15/2022, de 12 de julio, integral para la igualdad de trato y la no discriminación;
- Ley Orgánica 6/2022, de 12 de julio, complementaria de la Ley 15/2022, de 12 de julio, integral para la igualdad de trato y la no discriminación, de modificación de la Ley Orgánica 10/1995, de 23 de noviembre, del Código Penal;
- Ley 4/2015, de 27 de abril, del Estatuto de la víctima del delito;
- Ley Orgánica 1/2015, de 30 de marzo, por la que se modifica la Ley Orgánica 10/1995, de 23 de noviembre, del Código Penal;
- Ley 19/2007, de 11 de julio, contra la violencia, el racismo, la xenofobia y la intolerancia en el deporte;
- Ley Orgánica 3/2007, de 22 de marzo, para la igualdad efectiva de mujeres y hombres;
- Ley 62/2003, de 30 de diciembre, de medidas fiscales, administrativas y del orden social. (Capítulo III. *Medidas para la aplicación del principio de igualdad de trato*);
- Real Decreto Legislativo 5/2000, de 4 de agosto, por el que se aprueba el texto refundido de la Ley sobre Infracciones y Sanciones en el Orden Social;
- Ley Orgánica 4/2000, de 11 de enero, sobre derechos y libertades de los extranjeros en España y su integración social;
- Protocolo de actuación para las Fuerzas y Cuerpos de Seguridad para los Delitos de Odio y Conductas que Vulneran las Normas Legales sobre Discriminación. «Boletín Oficial de la Guardia Civil», núm. 1, sección 1, pág. 51–108, 7 de enero de 2015;
- Ley 11/2014, de 10 de octubre, para garantizar los derechos de lesbianas, gays, bisexuales, transgéneros e intersexuales y para erradicar la homofobia, la bifobia y la transfobia. Comunidad Autónoma de Cataluña.

¹³ Instrumento de ratificación del Convenio-marco para la protección de las Minorías Nacionales (núm. 157 del Consejo de Europa), hecho en Estrasburgo el 1 de febrero de 1995, «BOE» núm. 20, de 23 de enero de 1998, s. 2310–2315, BOE-A-1998–1369, [https://www.boe.es/eli/es/ai/1995/02/01/\(1\)](https://www.boe.es/eli/es/ai/1995/02/01/(1)) [dostęp: 11.11.2022].

Obecność terytorialna innych społeczności w Hiszpanii związana jest ze specyficznym ustrojem wspólnot autonomicznych (*comunidades autónomas*), w których one zamieszkują. Nie ma jednak żadnych podstaw do uznawania ich za mniejszość etniczną czy też narodową.

Hiszpania jest społeczeństwem wielonarodowym, co znajduje odzwierciedlenie w Konstytucji, która, oprócz definiowania hiszpańskiego narodu jako podstawy istnienia państwa, wskazuje inne narodowości, tworzące tożsamość historyczną i kulturową kraju. Jednakże tytuł VIII Konstytucji *O organizacji terytorialnej państwa* wymagałby bardziej przejrzystej konstrukcji, co pomogłoby uniknąć nieporozumień w zakresie modelu państwa, który ostatecznie nie został zdefiniowany konstytucyjnie, a jego interpretację pozostawiono doktrynie.

Należy uznać, że państwo powstałe w wyniku przyjęcia Konstytucji z 1978 r. jest asymetrycznym państwem autonomicznym. Asymetria objawia się w: sposobach dostępu do autonomii, uprawnieniach i organach, które mogą je przyjąć, terytorializacji lub nieterytorializacji wspólnot, warunkach współzależności. Konstytucja Hiszpanii nie definiuje wspólnot autonomicznych w taki sam sposób, jak definiuje prowincje w art. 141¹⁴, ograniczając się wyłącznie do stwierdzenia w art. 143, że w ramach wykonywania prawa do autonomii uznanego w art. 2 Konstytucji, graniczące ze sobą prowincje o wspólnych cechach historycznych, kulturowych i gospodarczych, terytoria wyspiarskie i prowincje posiadające historyczną jednostkę regionalną mogą przystąpić do samorządu i utworzyć wspólnoty autonomiczne zgodnie z postanowieniami niniejszego tytułu i odpowiednich statutów¹⁵. Prowincja jest zatem podstawowym elementem konstytucji wspólnoty autonomicznej, zwłaszcza jeśli weźmiemy pod uwagę, że liczba wspólnot nie jest konstytucyjnie ograniczona. W rzeczywistości jednym z najważniejszych działań administracyjnych przedkonstytucyjnych było utworzenie reżimów przedautonomicznych na mocy dekretu z mocą ustawy, który posłużył za podstawę późniejszego rozwoju wspólnot autonomicznych¹⁶.

¹⁴ Art. 141 Konstytucji Hiszpanii: „1. La provincia es una entidad local con personalidad jurídica propia, determinada por la agrupación de municipios y división territorial para el cumplimiento de las actividades del Estado. Cualquier alteración de los límites provinciales habrá de ser aprobada por las Cortes Generales mediante ley orgánica. 2. El Gobierno y la administración autónoma de las provincias estarán encomendados a Diputaciones u otras Corporaciones de carácter representativo. 3. Se podrán crear agrupaciones de municipios diferentes de la provincia. 4. En los archipiélagos, las islas tendrán además su administración propia en forma de Cabildos o Consejos”.

¹⁵ Art. 143 Konstytucji Hiszpanii: „1. En el ejercicio del derecho a la autonomía reconocido en el artículo 2 de la Constitución, las provincias limítrofes con características históricas, culturales y económicas comunes, los territorios insulares y las provincias con entidad regional histórica podrán acceder a su autogobierno y constituirse en Comunidades Autónomas con arreglo a lo previsto en este Título y en los respectivos Estatutos. 2. La iniciativa del proceso autonómico corresponde a todas las Diputaciones interesadas o al órgano interinsular correspondiente y a las dos terceras partes de los municipios cuya población represente, al menos, la mayoría del censo electoral de cada provincia o isla. Estos requisitos deberán ser cumplidos en el plazo de seis meses desde el primer acuerdo adoptado al respecto por alguna de las Corporaciones locales interesadas. 3. La iniciativa, en caso de no prosperar, solamente podrá reiterarse pasados cinco años”.

¹⁶ Preautonomia została ustanowiona w Katalonii (29.09.1977), Kraju Basków (4.01.1978), Galicji (16.03.1978), Walencji (17.03.1978), Aragonii (17.03.1978), na Wyspach Kanaryjskich (17.03.1978), w Andaluzji (27.04.1978), Kastylii-Leónie (13.06.1978), Balearach (13.06.1978), Estremadurze (13.06.1978), Asturii (27.09.1978), Murcji (27.09.1978) i Kastylii-La Manchy (31.10.1978).

Reżim sprzed wprowadzenia konstytucyjnej autonomii służył moderowaniu niezależności niektórych społeczności i tworzeniu świadomości autonomicznej tożsamości w innych. Poziom uprawnień poszczególnych wspólnot autonomicznych został pozostawiony ich własnemu uznaniu, z wyjątkiem minimalnych uprawnień określonych w art. 148 i wyłącznych uprawnień państwa w art. 149. Ta swoboda w podejmowaniu decyzji o kompetencjach jest ważna, jeśli weźmiemy pod uwagę, że nie wszystkie wspólnoty definiują swoją tożsamość na tych samych podstawach lub nadają priorytet tym samym celom. W rzeczywistości chodziło o to, żeby opóźnić rozwój autonomii opartej na Konstytucji, aby dostosować możliwości autonomiczne do potrzeb, oczekiwań lub odczuć każdej ze wspólnot, nie blokując całkowicie ich działań poprzez sztywne ramy¹⁷. Takie postępowanie należy ocenić pozytywnie z punktu widzenia zachowania względnego spokoju politycznego, gdyż w 1978 r. nie można było oczekiwać, że Konstytucja wskaże ostateczne rozwiązanie w zakresie modelu państwa. Ranga prawna Konstytucji była zbyt duża, aby można było rozstrzygnąć to zagadnienie ostatecznie w tamtym czasie, dlatego wskazano jedynie wstępne założenia, które miały dać każdej wspólnocie czas na wybór swojej wizji funkcjonowania w ramach jednego państwa, pozostawiając Hiszpanię nienaruszoną pod względem terytorialnym, przy zachowaniu solidarności między wszystkimi wspólnotami i samego istnienia kraju jako „wspólnej i niepodzielnej ojczyzny wszystkich Hiszpanów”.

W podobny sposób określono organizację instytucjonalną wspólnot, gdyż Konstytucja nie zobowiązuje do tworzenia wszędzie takich samych organów instytucjonalnych, a także nie ogranicza tworzenia innych, specyficznych dla każdego z obszarów terytorialnych. W toku debat politycznych i społecznych przyjęto założenie, że naród hiszpański ma trwałą i oczywistą różnorodność wewnętrzną, która jest źródłem jego własnej jedności politycznej. Z drugiej zaś strony nie zapomniano o kryzysie centralistycznego państwa unitarnego¹⁸.

3.1. Konwencja ramowa o ochronie mniejszości narodowych

Konwencja ramowa o ochronie mniejszości narodowych jest obecnie jedynym wielostronnym instrumentem prawnym poświęconym ochronie praw członków mniejszości narodowych

Tytuł VIII przewiduje cztery sposoby dostępu do reżimu autonomicznego: uprzywilejowany, tj. z drugiego przepisu przejściowego dla terytoriów, które w przeszłości poddały pod plebiscyt projekty statutów autonomii; z art. 143 ust. 2 dla wspólnot autonomicznych, które twierdziły, że są drugiego stopnia; z art. 151.1, który ustanawia wspólnoty autonomiczne pierwszego stopnia oraz z art. 144, w którym Kortezy, ze względu na interes narodowy, mogą ustanowić statut wspólnoty autonomicznej, zastępując inicjatywę podmiotów lokalnych.

¹⁷ E. García de Enterría, *Estudio preliminar en la distribución de las competencias económicas entre el poder central y las autonomías regionales en el Derecho Comparado*, Madrid 1980; F. Tomás y Valiente, *Uniformidad y diversidad en las CC. AA.*, Barcelona 1995.

¹⁸ E. Aja, *El Estado autonómico. Federalismo y Hechos diferenciales*, Madrid 1999; J. Beramendi González, *Nacionalismos, regionalismos y autonomía en la Segunda República*, «Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea» 2003, núm. 2, s. 53–82.

w Europie. Hiszpania ratyfikowała tę konwencję w 1995 r., jednak dokument ten pozostaje w dużej mierze nieznanym instrumentem, a nawet jest ignorowany przez dużą część sektora społecznego i instytucjonalnego. Jego ratyfikacja odbyła się bez rzetelnej debaty politycznej, a odniesienia do zakresu stosowania Konwencji w hiszpańskiej doktrynie są nieliczne i czasami rozbieżne¹⁹.

Niedociągnięcia we wdrażaniu Konwencji mają wiele wspólnego z główną debatą, jaką generuje ona w związku z zakresem jej stosowania w Hiszpanii²⁰. Restrykcyjne odczytywanie jej przez rząd oznaczałoby w praktyce stwierdzenie, że jest ona naruszana i że Hiszpania nie podąża za europejską większością ochrony swoich mniejszości narodowych lub, innymi słowy, w kwestii ochrony swojej wewnętrznej różnorodności. Prawdą jest, że wyrażenie „mniejszości narodowe” jest obce hiszpańskiej tradycji prawnej, ale nie może to samo w sobie stanowić przeszkody w przestrzeganiu traktatu europejskiego. Co więcej, sama ratyfikacja traktatu oznacza, że po raz pierwszy pojęcie mniejszości narodowej zostało włączone do hiszpańskiego prawa, więc nie można już twierdzić, że nie istnieje ono w tym systemie prawnym²¹.

¹⁹ E. Ruiz Vieytez, *Minorías, nacionalidades y minorías nacionales. La problemática aplicación en España del Convenio Marco para la Protección de las Minorías Nacionales del Consejo de Europa*, «Revista Vasca de Administración Pública» 2008, núm. 82, s. 187–225; J.M. Bautista Jiménez, *El Convenio Marco para la protección de las Minorías Nacionales: construyendo un sistema europeo de protección de las minorías*, «Revista de Instituciones Europeas» 1995, vol. 22, núm. 3, s. 939–960; R. Carnerero Castilla, *El Convenio Marco del Consejo de Europa para la protección de las Minorías Nacionales*, «Boletín Jurídico de la Universidad Europea de Madrid» 1999, núm. 2, <https://abacus.universidadeuropea.com/bitstream/handle/11268/2905/MINORIAS%20%28CARNERERO%29.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [dostęp: 11.11.2022]; C.M. Díaz Barrado, *La protección de las minorías en el seno del Consejo de Europa: El Convenio marco para la protección de las minorías nacionales*, «Anuario de la Facultad de Derecho» 1999, núm. 17, s. 125–170; C.B. Jiménez Piernas, *El Convenio Marco para la Protección de las Minorías Nacionales, de 1 de febrero de 1995, y su aplicación en España*, [en:] *Las ciudades de soberanía española: respuestas para una sociedad multicultural*, ed. I. García Rodríguez, Alcalá 1999, s. 105–130; C.B. Jiménez Piernas, *Minorías nacionales en España: la población bereber de Ceuta y Melilla*, [en:] *Las minorías en una sociedad democrática y multicultural*, ed. I. García Rodríguez, Alcalá 2001, s. 209–232; E. Ruiz Vieytez, *El Convenio-Marco para la Protección de las Minorías Nacionales*, [en:] *La protección internacional de los derechos humanos en los albores del siglo XXI*, ed. F. Gómez Isa, J.M. Pureza, Bilbao 2003, s. 513–526; B. Arp, *Un balance sobre el primer ciclo de informes estatales del Comité consultivo del Convenio-Marco para la protección de las Minorías Nacionales de 1995*, «Revista Española de Derecho Internacional» 2004, vol. 56, s. 525–530; B. Arp, *La protección de las minorías nacionales en España vista desde el Consejo de Europa: la Opinión del Comité Consultivo del Consejo de Europa para las Minorías Nacionales*, «Revista Española de Derecho Internacional» 2004, vol. 56, s. 1023–1028; E. Relaño Pastor, *Una valoración del Convenio Marco para la protección de las Minorías Nacionales del Consejo de Europa en su quinto aniversario*, «Migraciones» 2005, núm. 17, s. 185–214; P. Gutiérrez Vega, *Minority Report. La vis atractiva del concepto de minoría sobre el de pueblo indígena en la Convención Marco para la Protección de las Minorías Nacionales*, [en:] *Derecho constitucional para el siglo XXI*, ed. M. Carrasco Durán, F.J. Pérez Royo, J. Urías Martínez, M.J. Terol Becerra, 2006, vol. 2, s. 5045–5065.

²⁰ Dotychczasowe wdrażanie Konwencji w Hiszpanii jest dalekie od poziomu zadowalającego. Przeprowadzane cykle monitorowania jej wdrażania nie są korzystne dla tego państwa. Zwrócono uwagę m.in. na: brak możliwości odwiedzenia kraju przez podmioty kontrolne, opóźnienia w przysyłaniu raportów do Rady Europy, brak wiedzy na temat zastosowania Konwencji w społeczeństwie hiszpańskim, brak aktywności rządu w informowaniu opinii publicznej, brak konsultacji przy przygotowywaniu raportów państwowych; zob. np. <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168008b507> [dostęp: 14.11.2022].

²¹ Komitet Doradczy, Trzecia opinia w sprawie Hiszpanii, nota 23, pkt 28.

Jak dotąd jednak oficjalne stanowisko Hiszpanii w sprawie stosowania Konwencji było restrykcyjne. Rząd wyraźnie zaprzeczył istnieniu mniejszości narodowych w Hiszpanii²², stawiając tym samym swój kraj na równi z tradycyjnym francuskim stanowiskiem w tej kwestii, które odebrano negatywne na arenie międzynarodowej. Należy również zauważyć, że Hiszpania nie złożyła żadnych zastrzeżeń ani deklaracji podczas ratyfikacji traktatu. W praktyce stosuje przepisy Konwencji tylko w stosunku do społeczności romskiej, jednocześnie od samego początku wyraźnie zaznaczając, że nie oznacza to uznania tej grupy za mniejszość narodową²³. Główne argumenty doktryny opierają się na zasadzie równości wobec prawa i niedyskryminacji oraz jedności narodowej²⁴. Ponadto w Hiszpanii podnoszone są polityczne argumenty związane z wysokim poziomem ochrony prawnej już gwarantowanej dla społeczności mniejszościowych, rozumianych jako skoncentrowane terytorialnie mniejszości językowe²⁵.

Fakt korzystania z pewnego poziomu autonomii nie wyklucza ani nie ogranicza kategoryzacji zbiorowości jako mniejszości narodowej. Autonomia polityczna wzmacnia argumenty przemawiające za identyfikacją mniejszości narodowych²⁶. Dlatego też, w przypadku Hiszpanii, autonomia terytorialna, która charakteryzuje państwo, nie może być wykorzystywana jako argument do odmowy statusu mniejszości narodowych niektórym grupom, które wykazują różnice językowe, kulturowe lub tożsamościowe w stosunku do większości populacji. To, czy grupy te odpowiadają pojęciu narodowości uznanemu w art. 2 Konstytucji, nie ma tak naprawdę znaczenia prawnego, biorąc pod uwagę względną niejednoznaczność różnicy między narodowościami a regionami w hiszpańskim systemie prawnym²⁷. Wydaje się jednak, że rząd hiszpański chce usprawiedliwić włączenie tych grup do zakresu stosowania Konwencji, twierdząc, że są one już beneficjentami ochrony lub że grupy te są częścią składową jednego narodu. Wręcz przeciwnie, uznanie różnorodności językowej wynikające z zastosowania Konwencji jest niemal niepodważalnym argumentem przemawiającym za uznaniem takich grup za mniejszości narodowe dla celów Konwencji. Trzeba podkreślić, zgodnie z doktryną międzynarodową, że w Hiszpanii istnieją ważne mniejszości narodowe, które pokrywają się z niektórymi narodowościami lub regionami wykazującymi różnice językowe lub tożsamościowe. Nie należy zapominać, że ochrona wynikająca z Konwencji

²² Uwagi rządu Hiszpanii dotyczące opinii Komitetu Doradczego w sprawie wdrożenia Konwencji ramowej o ochronie mniejszości narodowych w Hiszpanii, dokument GVT/COM/INF/OP/I(2004)004, pkt 1, 6.1 i 7.1.

²³ Tamże, nota 25, pkt 1.

²⁴ Tamże, pkt 5.9, 6, 7.

²⁵ Komitet Doradczy, Trzecia opinia w sprawie Hiszpanii, nota 23, pkt 31.

²⁶ Co zostało wyraźnie podkreślone w przypadku Grenlandii, Szkocji, Walii, Wysp Owczych lub autonomicznych republik Federacji Rosyjskiej.

²⁷ A. Real Alcalá, *Sobre la indeterminación del Derecho y la ley constitucional: el caso del término nacionalidades como concepto jurídico indeterminado*, «Derechos y Libertades» 2002, núm. 11, s. 238. Spośród siedemnastu obecnie obowiązujących statutów autonomii, osiem zawiera termin „narodowość”. Statuty Kraju Basków, Katalonii i Aragonii wprowadzają to pojęcie bez żadnych przymiotników. Obecne statuty Galicji i Balearów mówią o „narodowości historycznej”, a statuty Andaluzji, Walencji i Wysp Kanaryjskich również nawiązują do tego pojęcia, choć pośrednio.

nie ogranicza się do obszarów terytorialnych, na których tradycyjnie zamieszkują mniejszości narodowe. Niektóre klauzule są obowiązkowe na całym terytorium państwa. Czynniki ten ma znaczenie dla sprawy hiszpańskiej, ponieważ uniemożliwia uznanie zarządzania różnorodnością językową lub kulturową za coś ograniczonego wyłącznie do niektórych terytoriów państwa²⁸.

Ponieważ Hiszpania jest państwem zorganizowanym we wspólnoty cieszące się odpowiednią autonomią polityczną, stosowanie Konwencji można rozważyć na korzyść grupy większościowej na tych terytoriach, na których może ona stanowić mniejszość. W tym sensie można zakwestionować możliwość uznania hiszpańskojęzycznej ludności niektórych oficjalnie dwujęzycznych wspólnot autonomicznych za mniejszość narodową dla celów Konwencji. Jednakże, chociaż można bronić tego stanowiska, prawdą jest, że jego zastosowanie w przypadku Hiszpanii jest dyskusyjne. Trzymanie się wyłącznie kryteriów językowych we wspólnotach autonomicznych, w których ich własny język stanowi większość (w szczególności Katalonia, Galicja i Baleary), oznaczałoby możliwość uznania języka kastylijskiego za język mniejszości. Taka sytuacja nie jest jednak racjonalna, gdyż język kastylijski jest językiem powszechnie znanym przez prawie całą populację, co uniemożliwia mówienie o nim jako o języku mniejszościowym, nawet w miejscach takich jak wyżej wymienione wspólnoty. Dodatkowo, nawet na tych terytoriach kastylijski zachowuje swoją pełną pozycję jako język urzędowy państwa²⁹.

3.2. Status prawny Romów

Hiszpańska społeczność romska, ze względu na swoje rozproszenie terytorialne, nie została uznana za mniejszość narodową, ale za społeczność etniczno-kulturową, a zatem nie jest w stanie korzystać ze środków ochrony mniejszości europejskich, co wpłynęło na stopniowy zanik jej języka i niektórych tradycji. Oceniając spełnienie kryteriów przynależności do mniejszości, należy wziąć pod uwagę subiektywny element samoidentyfikacji, który ma wpływ na spójność grupy pod względem tożsamości i solidarności, pomimo jej organizacji makrorodzinnej, która nie konsoliduje się ze względu na odległość przestrzenną. Trzeba również zauważyć obiektywny składnik zdefiniowanych cech etnicznych ze względu na preferencję endogamiczną w ich związkach. Jeśli chodzi o nieprzestrzeganie wymaganych

²⁸ C. Skutsch (ed.), *Encyclopedia of the World's Minorities*, vol. 3, New York-London 2005, s. 1145-1147; D. Levinson, *Ethnic Groups Worldwide*, Phoenix 1998, s. 79-84; M. Litvinoff (ed.), *World Directory of Minorities*, London 1997, s. 174-179; J. Yacoub, *Les minorités dans le monde: faits et analyses*, Paris 1998, s. 289-303; H. Hannum, *Documents on Autonomy and Minority Rights*, Dordrecht 1993, s. 144 i n.; T. Gurr, *Minorities at Risk*, Washington 1995, s. 143, 326.

²⁹ B. Arp, *Un balance sobre el primer ciclo de informes estatales del Comité consultivo del Convenio-Marco para la protección de las Minorías Nacionales de 1995*, «Revista Española de Derecho Internacional» 2004, vol. 56, s. 529.

kryteriów prawnych, to należy podkreślić, że w tej chwili Romowie nie mają odrębnej religii, a ich odrębny język jest już prawie całkowicie w zaniku. Mniejszości są jednak dalekie od bycia stabilną i jednorodną rzeczywistością *ad intra*, gdyż są grupami dynamicznymi, zmieniającymi się w zależności od okoliczności, czasu i miejsca. Mogą one również zniknąć nie tylko poprzez asymilację lub integrację z większością, ale także stać się większością, a wówczas zawierać w sobie inne mniejszości. Cechy kulturowe tej społeczności podlegają zmianom, co nie przeszkadza im w utrzymaniu pierwotnego substratu, opartego w głównej mierze na ich własnej historii³⁰.

Zgodnie z art. 14 Konstytucji nie można uznać społeczności romskiej za mniejszość narodową, ponieważ nie ma ona określonego terytorium zamieszkania. Dlatego specyficzna integracja Romów jako mniejszości z instytucjami państwowymi, zgodnie ze środkami ochrony i uczestnictwa zawartymi w Konwencji, jest na razie nierealna³¹. Z tego też powodu ludność ta jest wyłączona z korzystania z praw mających podstawę w Konwencji, tj. praw językowych czy udziału w życiu politycznym w ramach specjalnego statusu mniejszości. Pomimo wielokrotnych rezolucji Komitetu Ministrów o zastosowaniu art. 5 Konwencji, który stanowi, że strony podejmują działania i środki w celu promowania warunków niezbędnych osobom należącym do mniejszości narodowej do utrzymania i rozwoju ich kultury oraz zachowania zasadniczych elementów ich tożsamości, w szczególności religii, języka, tradycji i dziedzictwa kulturowego, nie udało się przyznać tych praw Romom. Dlatego od 2001 r. w zakresie monitorowania przestrzegania Konwencji, do Ministerstwa Pracy i Spraw Socjalnych oraz Ministerstwa Zdrowia, Usług Społecznych i Równości przekazywane są tylko sprawozdania z tej grupy. Istnieją jednak inne instrumenty prawne, zgodnie z którymi ludność romska może podejmować działania w Hiszpanii, takie jak statut Europejskiej Komisji przeciwko Rasizmowi i Nietolerancji (*Estatuto de la Comisión Europea contra el Racismo y la Intolerancia*, ECRI), zgodnie z którym należy przedłożyć Radzie Europy sprawozdania dotyczące prawa wyborczego, obywatelstwa, języka, kultury, religii i partii politycznych³².

Mobilizacja społeczności romskiej doprowadziła do opracowania Manifestu na Rzecz Konstytucji Platformy Statutu Romów (*Manifiesto de Constitución de la Plataforma por el Estatuto del Pueblo Gitano Romipen*), zatwierdzonego w Toledo w 2000 r., w którym domagano się od rządu uznania ich języka i prawa do osobistej autonomii na terenie całego kraju³³. W 2005 r. utworzono Państwową Radę Ludności Romskiej (*Consejo Estatal del Pueblo Gitano*) jako kolegialny organ międzyresortowy o charakterze konsultacyjnym i doradczym, a także

³⁰ J. de Lucas, *Las minorías: de los derechos individuales al estatuto jurídico*, «Isonomía: Revista de Teoría y Filosofía del Derecho» 1995, núm. 3, s. 71-108.

³¹ Art. 14 Konstytucji: „Los españoles son iguales ante la ley, sin que pueda prevalecer discriminación alguna por razón de nacimiento, raza, sexo, religión, opinión o cualquier otra condición o circunstancia personal o social”.

³² <https://unionromani.org/los-gitanos-en-espana/> [dostęp: 11.11.2022].

³³ https://www.gitanos.org/upload/72/17/09_noticias.pdf [dostęp: 24.11.2022].

w celu promowania, w sposób zinstytucjonalizowany, współpracy między romskim ruchem stowarzyszeniowym a Generalną Administracją Państwową (Administración General del Estado), na rzecz rozwoju polityki opieki społecznej opartej na rozwoju i integralnej promocji ludności romskiej. Z kolei w 2006 r. społeczność romska została włączona do nowych Statutów Autonomii Andaluzji, Aragonii, Katalonii, Kastylii i Leónu. W latach 2005–2011 powstały Rady Autonomiczne (Consejos Autonómicos) ludności romskiej, choć nie we wszystkich wspólnotach autonomicznych. Warto zaznaczyć, że w 2007 r. utworzono Instytut Kultury Romskiej przy Ministerstwie Kultury i Radzie ds. Promocji Równego Traktowania i Niedyskryminacji Osób ze względu na Pochodzenie Rasowe lub Etniczne (Instituto de Cultura Gitana adscrito al Ministerio de Cultura y el Consejo para la Promoción de la Igualdad de Trato y no Discriminación de las Personas por el Origen Racial o Étnico), w latach 2012–2020 realizowano Narodową Strategię Integracji Ludności Romskiej w Hiszpanii (Estrategia Nacional para la Inclusión de la Población Gitana en España), w latach 2021–2030 jest to Strategia na rzecz Równości, Integracji i Uczestnictwa Romów (Estrategia para la Igualdad, Inclusión y Participación del Pueblo Gitano)³⁴.

³⁴ <https://www.mdsocialesa2030.gob.es/derechos-sociales/poblacion-gitana/estrategia-nacional/futura-estrategia.htm> [dostęp: 22.11.2022].

4. Uprawnienia grup mniejszościowych ze szczególnym uwzględnieniem ich prawa do zachowania swojej tożsamości, używania języka ojczystego w edukacji oraz sferze publicznej

Jedyną od dawna istniejącą grupą społeczną, którą na gruncie przepisów międzynarodowych można uznać za mniejszość etniczną w Hiszpanii, są Romowie, którzy są znani w Hiszpanii jako *gitanos*. Ich tradycyjnym językiem jest *caló*. Wielu z nich zasymilowało się z głównym nurtem hiszpańskiego społeczeństwa, ale niektórzy nadal prowadzą swój tradycyjny nomadyczny styl życia. Romowie żyli kiedyś najliczniej w południowej Hiszpanii i choć nadal ich populacja w miastach andaluzyjskich, takich jak Almería, Granada i Murcja, jest znaczna, to obecnie mają duże społeczności także w Madrycie i Barcelonie. W Hiszpanii istnieją uprzedzenia względem Romów i ich dyskryminacja. Mimo to zaczęli oni tworzyć własne organizacje polityczne, takie jak *Unión del Pueblo Gitano* (Unia Ludu Romskiego, znana również jako *Unión Romani*), a niektórzy zostali wybrani do parlamentu. Istnieją również programy rządowe, które promują kulturę romską.

Represyjne ustawodawstwo dotyczące Romów i niemożność ze strony władzy politycznej doprowadzenia do ich wydalenia zapoczątkowały fazę reintegracji i wreszcie asymilacji tej części społeczeństwa. W tym zakresie należy podkreślić, że *Romanipen*³⁵ zawsze był broniony przez hiszpańskich Romów. Historyczne prawo cygańskie, stosowane w najróżniejszych sferach (małżeńskiej, handlowej, karnej), istniało na przestrzeni wieków, a jednym z jego podstawowych postulatów była obrona tożsamości cygańskiej przed wszelkiego rodzaju asymilacją. Korzenie kulturowe, przejawiające tendencję do uzasadniania istnienia statusu osobistego, są zawsze silniejsze w tych mniejszościach, które nie są terytorialne i które rozwijają wewnętrznie bardzo silne czynniki ochrony zbiorowej. Jednakże hiszpańskim Romom zawsze brakowało politycznego wsparcia, które pozwoliłyby im bronić swojej tożsamości kulturowej w znormalizowanej sferze państwa. W obliczu tego próbowali zachować swoją tożsamość poprzez izolację i niewidzialność.

Od momentu utworzenia nowoczesnego państwa Hiszpania jest terytorium wielojęzycznym. Większość języków używanych obecnie w różnych wspólnotach autonomicznych

³⁵ *Romanipen* jest również interpretowane jako cygańskość, swoisty nakaz manifestowania swej identyfikacji z romskim etosem, uznania go za wartość najwyższą, używania języka *romani*, solidarności z członkami własnej zbiorowości.

istniała przed utworzeniem państwa, ale ich uznanie za społecznie uzasadnione nastąpiło dopiero niedawno. Główny postęp dokonał się w ostatnich trzech dekadach XX w., wraz z przejściem od rządów dyktatorskich do monarchii parlamentarnej. Podczas dyktatury Franco języki inne niż kastylijski były silnie dyskryminowane i represjonowane, ich użycie w miejscach publicznych marginalizowane, a nawet karano i represjonowano osoby, które publicznie posługiwały się językiem mniejszości. Hiszpańska konstytucja z 1978 r. zmieniła ten stan rzeczy, chociaż nadal między poszczególnymi językami istnieją znaczne różnice. Oprócz hiszpańskiego, który jest jedynym językiem urzędowym na całym terytorium, istnieją inne języki, które są używane na co dzień w różnych regionach³⁶.

Niektóre z tych języków cieszą się pewnym uznaniem prawnym i szeroką promocją ze strony rządów regionalnych i instytucji publicznych, inne mają niewielkie uznanie lub nie mają go wcale i są prawie nieznane przez ludność terytorium, na którym są tradycyjnie używane. Istnieją różne rodzaje języków, tzw. języki terytorialne – historycznie rozwinięte na określonym obszarze geograficznym oraz języki nieterytorialne – występują na całym obszarze państwa³⁷. Języki używane w Hiszpanii to: tamazight, arabski w Ceucie, aragoński, aranejski, asturyjski, baskijski, caló, kataloński/walencki, galicyjski, leónski i portugalski. Status niektórych z tych języków nie został jeszcze określony. Języki mniejszościowe są używane w jedenastu z siedemnastu wspólnot autonomicznych Hiszpanii oraz w dwóch miastach o statusie autonomicznym, tj. w Ceucie i Melilli. Obecnie ok. 45% ludności Hiszpanii mieszka na terytorium, na którym występuje także język mniejszości narodowej. Nie oznacza to, że prawie połowa hiszpańskiej populacji regularnie posługuje się językiem mniejszości. Jednak znaczny odsetek populacji jest w mniejszym lub większym stopniu narażony na konteksty dwujęzyczne lub wielojęzyczne³⁸.

Hiszpania podpisała Europejską kartę języków regionalnych lub mniejszościowych (dalej: Karta) w 1992 r., ale ratyfikowała ją dopiero prawie dziesięć lat później, w 2001 roku³⁹.

³⁶ Na potrzeby tego opracowania „kastylijski” jest używany jako synonim „hiszpańskiego”, ponieważ tę nazwę preferują dwujęzyczni użytkownicy języków mniejszościowych w Hiszpanii i w Ameryce Łacińskiej.

³⁷ E.C. Mendazona, *Estudios sobre el estatuto jurídico de las lenguas en España*, «Revista de Llengua i Dret – Journal of Language and Law» 2007, núm. 47, s. 23–59.

³⁸ Używanie języków mniejszości w różnych częściach Hiszpanii jest dość zróżnicowane. Znaczna część populacji często posługuje się językiem mniejszości, zwłaszcza w Aragonii – tam, gdzie mówi się po katalońsku, Asturii, na Balearach, w Kraju Basków, Katalonii, Ceucie, Estremadurze – tam, gdzie mówi się po galicyjsku/fala, Galicji, Melilli i Walencji. Najrzadziej używanymi językami mniejszościowymi są aragoński w dolinie Aran (Katalonia), aragoński w Aragonii, baskijski w Nawarze, kataloński/walencki w Murcji, leónski w Kastylii i Leónie oraz portugalski w Estremadurze. Większość osób dwujęzycznych w Hiszpanii to osoby posługujące się językami mniejszościowymi. Należy zauważyć, że wszyscy obywatele posługują się biegle językiem hiszpańskim, podczas gdy nie wszyscy obywatele urodzeni na obszarach, gdzie mówi się językiem mniejszości, używają go. Tamazigh w Melilli, arabski w Ceucie, galicyjski/fala i portugalski w Estremadurze oraz walencki w Murcji nie są objęte statutem autonomii.

³⁹ Europejska karta języków regionalnych lub mniejszościowych – europejska konwencja (CETS 148) zatwierdzona w 1992 r. w ramach Rady Europy w celu ochrony oraz promocji języków regionalnych oraz języków mniejszości narodowych w Europie, «BOE», núm. 222, de 15 de septiembre de 2001, s. 34733–34749, BOE-A-2001-17500, [https://www.boe.es/eli/es/ai/1992/11/05/\(1\)](https://www.boe.es/eli/es/ai/1992/11/05/(1)) [dostęp: 28.11.2022]; E. Núñez Méndez, *Minorías lingüísticas y derecho a las lenguas*, «Revista Internacional d'Humanitats» 2013, vol. 27, s. 7–28.

Wcześniej niektóre języki cieszyły się już odpowiednim poziomem ochrony, ponieważ miały status współurzędowy na swoich terytoriach, wraz z językiem hiszpańskim, w różnych statutach autonomii swoich regionów. Konstytucja Hiszpanii wprowadza możliwość nadania językom mniejszości statusu współurzędowego⁴⁰. Innymi słowy, przekazuje ona oficjalne uznanie języków mniejszości do statutów różnych wspólnot autonomicznych⁴¹. Ponadto to wspólnoty są odpowiedzialne za uchwalanie ustaw i przyznawanie użytkownikom języka prawa do posługiwania się nim w sferze publicznej. Podczas gdy niektóre wspólnoty autonomiczne skorzystały z możliwości stanowienia prawa przewidzianej w Konstytucji, inne tego nie zrobiły⁴². Różnica ta ma zasadnicze znaczenie w przypadku Hiszpanii, bowiem w celu pełnego wdrożenia Karty, jej dokument ratyfikacyjny stanowi, że „Hiszpania deklaruje, że do celów określonych w wyżej wymienionych artykułach, języki regionalne lub mniejszościowe są rozumiane jako języki uznane za urzędowe w statutach autonomii Wspólnot Autonomicznych Kraju Basków, Katalonii, Balearów, Galicji, Walencji i Nawarry”⁴³.

Od czasu wejścia w życie Karty odnotowano postęp w zakresie poziomu kompetencji osiągniętego przez niektóre wspólnoty autonomiczne, chociaż istnieją między nimi znaczne różnice⁴⁴. Innym problemem jest obecność języków mniejszości w mediach.

Jeśli chodzi o ochronę języków nieurzędowych, korzystne mogłoby być przyznanie im statusu języka urzędowego. Oznaczałoby to zmianę statutów autonomii na terytoriach,

⁴⁰ Art. 3 ust. 2 Konstytucji Hiszpanii: „Las demás lenguas españolas serán también oficiales en las respectivas Comunidades Autónomas de acuerdo con sus Estatutos”.

⁴¹ J.M. Pérez, *La redacción de los informes periódicos y la implementación de las recomendaciones: estudio de casos. El caso de España*, [en:] *La protección de las lenguas minoritarias en Europa: hacia una nueva década*, Vitoria-Gasteiz 2011, s. 105–116.

⁴² Przykładem regulacji prawnych z tego zakresu we wspólnotach autonomicznych są: Ley 3/1983, de normalización lingüística de Galicia; Decreto 124/2007 por el que se regula el uso y la promoción del gallego en el sistema educativo; Decreto 247/1995 que desarrollaba el uso del gallego en la enseñanza.

⁴³ Ponieważ języki arabski w Katalonii, kataloński w Katalonii, na Balearach i w Walencji (jako walencki), galicyjski w Galicji i baskijski w Kraju Basków i części Nawarry są językami urzędowymi w ich statutach autonomii, są one objęte częścią II i III Karty. Inne języki są chronione tylko przez część II, ponieważ nie mają oficjalnego statusu, a ich ochrona wynika wyłącznie z prawa wspólnoty autonomicznej. Dotyczy to języków aragońskiego i katalońskiego w Aragonii, asturyjskiego w Asturii, galicyjskiego w Asturii oraz kastyljskiego i leońskiego w Kastylii i Leónie. Wreszcie, niektóre języki są chronione tylko przez część II Karty, ale nie są chronione w statutach autonomii (np. tamazigh w Melilli lub walencki w Murcji). Ponadto Karta chroni cały jako jedyny język nieterytorialny.

⁴⁴ Jak stwierdzono w czwartym raporcie oceniającym, sporządzonym przez Komitet Ekspertów, języki chronione w części III Karty są ogólnie lepiej wspierane przez władze regionalne i lokalne. Chociaż nadal istnieją pewne problemy, większość zobowiązań zawartych w Karcie została spełniona. Mimo istnienia znacznych różnic między niektórymi wspólnotami, od czasu ratyfikacji Karty przez władze hiszpańskie poczyniono postępy w dziedzinach edukacji, administracji i usług publicznych, mediów i usług kulturalnych, zwłaszcza w zakresie kompetencji przypisanych wspólnotom autonomicznym. Nie ma prawie żadnych problemów w działalności kulturalnej, z wysokim poziomem zgodności z przyjętymi zobowiązaniami. Główne trudności pojawiają się przede wszystkim w dziedzinie wymiaru sprawiedliwości (art. 9), a także w używaniu języków mniejszości w administracji państwowej (art. 10). Powracającym problemem jest brak personelu zdolnego do posługiwania się odpowiednimi językami w niektórych sferach administracji państwowej i w usługach publicznych, zwłaszcza w służbie zdrowia. Utrudnia to używanie języków mniejszości w tych obszarach. Równie niepokojący jest wzrost udziału języka hiszpańskiego w systemach edukacji (art. 8) w regionach, w których mówi się językami mniejszości, a także rozpowszechnienie trójjęzycznych modeli edukacji (hiszpański, angielski i język mniejszości) w niektórych wspólnotach autonomicznych, co utrudnia naukę języków mniejszości.

na których są one używane. Z tego powodu Czwarty Raport Ewaluacyjny wzywa władze do opracowania statystyk, które umożliwią decydentom stworzenie odpowiedniej polityki językowej we współpracy z użytkownikami tych języków. Należy stwierdzić, że podjęto wiele wysiłków, zwłaszcza we wspólnotach autonomicznych, w celu promowania języków regionalnych w Hiszpanii⁴⁵.

⁴⁵ C. Brohy, V. Climent-Ferrando, A. Oszmiahska-Pagett, F. Ramallo, *Carta Europea de las Lenguas Minoritarias o Regionales*, Strasburg 2019, <https://rm.coe.int/ecrml-educational-toolkit-es/1680973273> [dostęp: 18.11.2022].

5. Gwarancje prawne uczestniczenia grup mniejszościowych w życiu społeczno-politycznym

Istnieje dorozumiana definicja mniejszości narodowych w Europie, która znajduje odzwierciedlenie w dotychczasowych pracach Rady Europy i która opiera się na różnicach językowych, religijnych lub etniczno-kulturowych grup obywateli państwa, w którym zamieszkują. Zastosowanie tej definicji, koniecznie przeprowadzone w procesie dialogu z potencjalnie zainteresowanymi sektorami, pociągnęłoby za sobą w przypadku Hiszpanii ustanowienie listy mniejszości narodowych⁴⁶. W rzeczywistości należałoby uwzględnić status mniejszości żydowskiej oraz mniejszości w Ceucie i Melilli. Wyjaśnienia rządu w tym zakresie, stanowiące odpowiedź udzieloną organom kontrolnym Konwencji, zasadniczo ograniczają się do podkreślania jednolitego charakteru narodu hiszpańskiego, nie uniemożliwiają jednak wezwania Hiszpanii do dalszego rozważenia tej kwestii poprzez dialog z grupami, które mogą być zainteresowane Konwencją. Dialog ten nie był jednak do tej pory promowany⁴⁷. Zatem oprócz Romów lub najliczniejszych społeczności wyodrębnionych według kryteriów językowych, zarówno we wspólnotach, w których mogą stanowić większość, jak i przede wszystkim we wspólnotach graniczących, w których stanowią mniejszość, należy również wziąć pod uwagę małe mniejszości językowe nienależące do żadnej wspólnoty autonomicznej, takie jak portugalskojęzyczne społeczności Olivenza i Táliga (Badajoz), mniejszość mówiącą językiem fala w San Martín de Trevejo, Valverde del Fresno i Eljas (Cáceres) oraz Valle de Arán, a także niektóre mniejszości religijne składające się z obywateli, które są uznawane przez Ministerstwo Sprawiedliwości przynajmniej za wyznania o znanych korzeniach w Hiszpanii. Oczywiście mniejszości muzułmańskie lub arabo- i berberyjskojęzyczne w Ceucie i Melilli również powinny zostać uwzględnione na liście, choć rząd hiszpański nalega na wyłączenie stosowania Konwencji również w tym przypadku. Ewentualne włączenie innych grup do tej listy powinno być analizowane z należytą ostrożnością, ale przede wszystkim w drodze

⁴⁶ H.J. Heintze, *Article 1*, [in:] *The Rights of Minorities: A Commentary on the European Framework Convention for the Protection of National Minorities*, ed. M. Weller, Oxford 2005, s. 84–85; A. Verstichel, A. Alen, B. De Witte, P. Lemmens, *The Framework Convention for the Protection of National Minorities: a Useful Pan-European Instrument?*, Amberes–Oxford 2008, nota 46, s. 155; B. Arp, *La protección de las minorías nacionales en España vista desde el Consejo de Europa: la Opinión del Comité Consultivo del Consejo de Europa para las Minorías Nacionales*, «Revista Española de Derecho Internacional» 2004, vol. 56, nota 17, s. 1027.

⁴⁷ C.B. Jiménez Piernas, *El Convenio Marco para la Protección de las Minorías Nacionales, de 1 de febrero de 1995, y su aplicación en España*, [en:] *Las ciudades de soberanía española: respuestas para una sociedad multicultural*, ed. I. García Rodríguez, Alcalá 1999, nota 17, s. 128.

dialogu z instytucjami i społecznościami potencjalnie zainteresowanymi lub zainteresowanymi stosowaniem zasad Konwencji.

Na chwilę obecną, co należy podkreślić, nie ma żadnych przepisów dotyczących mniejszości narodowych i mniejszości etnicznych w Hiszpanii, gdyż kraj ten nie uwzględnił w swoim prawodawstwie takiej grupy podmiotów. Tym samym, brakuje odrębnych gwarancji dotyczących udziału tych grup w życiu społeczno-politycznym. Należy rozważyć jednak kwestie rozwiązań na gruncie Konwencji, a przyszłościowo zapewne również w ramach Unii Europejskiej.

6. Podsumowanie

Nie ulega wątpliwości, że w hiszpańskim prawie nadal istnieją nierozstrzygnięte kwestie, w zakresie których Konstytucja wskazała jedynie pewne ogólne zasady, wymagające uzupełnienia, a czasem wręcz uregulowania. Wśród nierozstrzygniętych kwestii pozostaje pozycja prawna hiszpańskich Romów jako nieterytorialnej mniejszości hiszpańskiej. Pewną pomocą w rozstrzygnięciach prawnych na pewno są polityczne i socjologiczne elementy, dotyczące języka, historii, terytorium itp. Warto przeanalizować również międzynarodowe instrumenty prawne dotyczące mniejszości, w tym mniejszości romsko-europejskiej. Konstytucyjna debata nad statusem prawnym hiszpańskich Romów musi odpowiadać wynikom debat politycznych dotyczących modelu państwa oraz oceny społeczeństwa wielokulturowego i wyzwań, jakie ze sobą ono niesie.

Cały proces tworzenia Konstytucji Hiszpanii z 1978 r. był skomplikowany pod względem nie tylko legislacyjnym, ale również doktrynalnym. Jednym z najbardziej kontrowersyjnych tematów było określenie modelu państwa i wprowadzenie regionów autonomicznych. Opracowanie art. 2 Konstytucji i całego Tytułu VIII było skomplikowanym zadaniem prawnym i politycznym konsensusem. Z upływem lat można dostrzec wady merytoryczne i formalne redakcji, ale mimo że od dyskusji konstytucyjnych nad modelem państwa minęło prawie pięćdziesiąt lat, prawdą jest, że radykalne postawy, jakimi nadal broni się niektórych argumentów, ilustrują praktyczne trudności w znalezieniu rozwiązań, które zadowoląby wszystkich. Z jednej strony, najbardziej konserwatywne sektory uważały, że Konstytucja poszła za daleko, rozważając w art. 2 uznanie i gwarancję prawa do autonomii narodowości i regionów, czyli formułę, którą zrozumiano jako atak na wyłączność narodową Hiszpanii i która nie została umieszczona w Konstytucji z 1931 r. Zgodnie z tą doktryną Hiszpania jest jednym narodem, a wszelkie aluzje do narodowości w jej obrębie są sprzeczne z jej historią, uczuciami większości Hiszpanów i normalnym przebiegiem rozwoju budowy Hiszpanii od czasu jej konsolidacji jako narodu. W tym samym duchu stwierdzono, że w żadnej z dziesięciu poprzednich konstytucji nie użyto takiego terminu, a fakt, że nie jest on ponownie używany w kolejnych artykułach, w których wspomina się tylko o regionach lub wspólnotach autonomicznych, wyraźnie pokazuje brak spójności, którego nie można logicznie wytłumaczyć. Z drugiej strony, bardziej nacjonalistyczne sektory nie były zadowolone z uznania autonomii regionów i interpretowały pojęcie narodu w kategoriach kulturowych jako element tożsamości historycznej, który powinien znaleźć odzwierciedlenie w tekście konstytucyjnym.

Koncepcja mniejszości narodowej jest obca nie tylko hiszpańskiej tradycji prawnej, ale także hiszpańskiej kulturze politycznej, co powoduje, że zagadnienie to rzadko podnoszone jest na forum publicznym w kontekście domagania się przyjęcia konkretnych rozwiązań prawnych w tym zakresie. Pojęcie to jest także odrzucane przez same grupy, które mogłyby, na gruncie Konwencji, domagać się uznania pewnych praw, gdyż często rozumieją to jako umniejszenie ich statusu jako ludu, narodu lub narodowości⁴⁸. Trzeba zaznaczyć jednak, że pojęcie mniejszości narodowej w prawie międzynarodowym nie oznacza, że konieczne jest stosowanie tego samego terminu w prawie krajowym lub obszarze politycznym⁴⁹.

Rozważając kwestię stosowania Konwencji ramowej o ochronie mniejszości narodowych w Hiszpanii, warto zastanowić się nad ponowną interpretacją przepisów tego aktu prawnego. W międzynarodowej doktrynie podnoszone są głosy nawołujące do uwzględnienia definicji mniejszości narodowej na podstawie przepisów przyjętych przez inne państwa europejskie, które ratyfikowały Konwencję⁵⁰.

Pojęcie mniejszości narodowej, choć obce hiszpańskiej tradycji prawnej, stało się częścią systemu prawnego po ratyfikacji i opublikowaniu Konwencji. Co więcej, pojęcie to zostało wprowadzone do międzynarodowego standardu ochrony praw człowieka, który służy jako hermeneutyczny kanon interpretacji pozostałych praw chronionych konstytucyjnie. W związku z tym Hiszpania powinna przyjąć znaczenia tego pojęcia w kategoriach, w jakich zostało ono stopniowo określone przez doktrynę europejską i praktykę większości państw w Europie. Zastosowanie Konwencji w hiszpańskiej rzeczywistości generuje natychmiastowe konsekwencje, które sprawiają, że konieczna jest ochrona niektórych grup zróżnicowanych ze względu na kryteria językowe lub religijne za pomocą pozytywnych środków. Chociaż poziom ochrony przewidziany w Konwencji nie jest wyższy niż ten oferowany już przez hiszpańskie ustawodawstwo w odniesieniu do niektórych mniejszości, inne grupy znajdujące się w trudniejszej sytuacji politycznej mogą i powinny korzystać z zasad konwencyjnych. Nie należy również zapominać, że niektóre postanowienia Konwencji dotyczą lub obejmują całą ludność państwa. Wszystko to może służyć jedynie spójności społecznej kraju, oprócz przestrzegania standardów praw człowieka, do czego Hiszpania zobowiązała się na arenie międzynarodowej. Prawidłowe stosowanie Konwencji w hiszpańskiej rzeczywistości jest nie tylko wymogiem prawnym, ale także pozytywnym instrumentem spójności społecznej, wzmacniającym poczucie integracji osób należących do mniejszości i pozytywną ocenę

⁴⁸ C.B. Jiménez Piernas, *El Convenio Marco...*, nota 17, s. 122.

⁴⁹ W. Actis, C. Pereda, M.Á. de Prada, *Experiencias de discriminación de minorías étnicas en España – Contra Inmigrantes no-comunitarios y el colectivo gitano*, European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia, Ref N° 2002/02/01, Madrid 2003, <https://www.colectivoioe.org/uploads/edb969a5b5bb4f6aaf3f9afb-865cf396533d9315.pdf> [dostęp: 14.11.2022].

⁵⁰ E.J. Ruiz Vieytes, *España y el Convenio Marco para la Protección de las Minorías Nacionales: una reflexión crítica*, «Revista Española de Derecho Internacional» 2014, vol. 66, núm. 1, s. 55–80.

różnorodności przez osoby należące do większości⁵¹. Związek między hiszpańskim systemem prawnym a pojęciem mniejszości narodowej nie jest niemożliwy. W rzeczywistości istnieje on od czasu włączenia do hiszpańskiego prawa Konwencji jako kolejnego traktatu o ochronie praw człowieka. Dotychczas jedyną grupą uwzględnianą w tych kategoriach ochrony byli Romowie, jednak sytuacja ta powinna ulec zmianie. Zmiany społeczne, do których dochodzi w Hiszpanii poprzez ruchy migracyjne oraz działania polityczne i demograficzne, wymuszają dostosowanie do nich przepisów prawnych⁵².

⁵¹ M.J. Lago Ávila, *Minorías étnicas en Española, entre la exclusión y la integración*, Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales. Dirección general de Integración de los Inmigrantes, Madrid 2000, https://www.observatorio-delainfancia.es/ficherosoia/documentos/478_d_DocPlayer2.pdf [dostęp: 23.11.2022].

⁵² Zob. Komitet Doradczy, Druga opinia w sprawie Hiszpanii, nota 20, pkt 7 i 8.

Bibliografia

Akty prawne

- Constitución Española, «BOE» núm. 311, de 29/12/1978. Konstytucja Hiszpanii z 27 grudnia 1978, tłum. Tadeusz Mołdawa, Warszawa 1993.
- Europejska karta języków regionalnych lub mniejszościowych – europejska konwencja (CETS 148) zatwierdzona w 1992 r. w ramach Rady Europy w celu ochrony oraz promocji języków regionalnych oraz języków mniejszości narodowych w Europie, Dz.U. z 2009 r. Nr 137, poz. 1121.
- Konwencja ramowa o ochronie mniejszości narodowych, sporządzona w Strasburgu dnia 1 lutego 1995 r., Dz.U. z 2002 r. Nr 22, poz. 209.
- Ley Orgánica 4/2000, de 11 de enero, sobre derechos y libertades de los extranjeros en España y su integración social.
- Ley 3/1983, de normalización lingüística de Galicia.
- Decreto 124/2007 por el que se regula el uso y la promoción del gallego en el sistema educativo.
- Decreto 247/1995 que desarrollaba el uso del gallego en la enseñanza.
- Komitet Doradczy, Druga opinia w sprawie Hiszpanii [Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities, Second Opinion on Spain, ACFC/INF/OP/II(2007)001, adoptada el 22 de febrero de 2007; publicada el 2 de abril de 2008].
- Komitet Doradczy, Trzecia opinia w sprawie Hiszpanii [Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities, Third Opinion on Spain, ACFC/INF/OP/III(2012)003, adoptada el 22 de marzo de 2012, publicada el 13 de noviembre de 2012].
- Uwagi Rządu Hiszpanii dotyczące opinii Komitetu Doradczego w sprawie wdrożenia Konwencji ramowej o ochronie mniejszości narodowych w Hiszpanii, dokument GVT/COM/INF/OP/I(2004)004.

Literatura

- Actis W., Pereda C., de Prada M.Á., *Experiencias de discriminación de minorías étnicas en España – Contra Inmigrantes no-comunitarios y el colectivo gitano*, European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia, Ref N° 2002/02/01, Madrid 2003, <https://www.colectivoioe.org/uploads/edb969a5b5bb4f6aaf3f9afb865cf396533d9315.pdf>.
- Aja E., *El Estado autonómico. Federalismo y Hechos diferenciales*, Madrid 1999.
- Arp B., *La protección de las minorías nacionales en España vista desde el Consejo de Europa: la Opinión del Comité Consultivo del Consejo de Europa para las Minorías Nacionales*, «Revista Española de Derecho Internacional» 2004, vol. 56, s. 1023–1028.
- Arp B., *Un balance sobre el primer ciclo de informes estatales del Comité consultivo del Convenio-Marco para la protección de las Minorías Nacionales de 1995*, «Revista Española de Derecho Internacional» 2004, vol. 56, s. 525–530.

- Bautista Jiménez J.M., *El Convenio Marco para la protección de las Minorías Nacionales: construyendo un sistema europeo de protección de las minorías*, «Revista de Instituciones Europeas» 1995, vol. 22, núm. 3, s. 939-960.
- Beramendi González J., *Nacionalismos, regionalismos y autonomía en la Segunda República*, «Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea» 2003, núm. 2, s. 53-82.
- Brohy C., Climent-Ferrando V., Oszmiahska-Pagett A., Ramallo F., *Carta Europea de las Lenguas Minoritarias o Regionales*, Strasburg 2019, <https://rm.coe.int/ecrml-educational-tool-kit-es/1680973273>.
- Carnerero Castilla R., *El Convenio Marco del Consejo de Europa para la protección de las Minorías Nacionales*, «Boletín Jurídico de la Universidad Europea de Madrid» 1999, núm. 2, <https://abacus.universidadeuropea.com/bitstream/handle/11268/2905/MINORIAS%20%28CARNERERO%29.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
- Díaz Barrado C.M., *La protección de las minorías en el seno del Consejo de Europa: El Convenio marco para la protección de las minorías nacionales*, «Anuario de la Facultad de Derecho» 1999, núm. 17, s. 125-170.
- Fernández J.A., *La nueva situación regional*, Madrid 1990.
- García de Enterría E., *Estudio preliminar en la distribución de las competencias económicas entre el poder central y las autonomías regionales en el Derecho Comparado*, Madrid 1980.
- Gurr T., *Minorities at Risk*, Washington 1995.
- Gutiérrez Vega P., *Minority Report. La vis atractiva del concepto de minoría sobre el de pueblo indígena en la Convención Marco para la Protección de las Minorías Nacionales*, [en:] *Derecho constitucional para el siglo XXI*, ed. M. Carrasco Durán, F.J. Pérez Royo, J. Urías Martínez, M.J. Terol Becerra, 2006, vol. 2, s. 5045-5065.
- Hannum H., *Documents on Autonomy and Minority Rights*, Dordrecht 1993.
- Heintze H.J., Article 1, [in:] *The Rights of Minorities: A Commentary on the European Framework Convention for the Protection of National Minorities*, ed. M. Weller, Oxford 2005, s. 84-85.
- Jiménez Piernas C.B., *El Convenio Marco para la Protección de las Minorías Nacionales, de 1 de febrero de 1995, y su aplicación en España*, [en:] *Las ciudades de soberanía española: respuestas para una sociedad multicultural*, ed. I. García Rodríguez, Alcalá 1999, s. 105-130.
- Jiménez Piernas C.B., *Minorías nacionales en España: la población bereber de Ceuta y Melilla*, [en:] *Las minorías en una sociedad democrática y multicultural*, ed. I. García Rodríguez, Alcalá 2001, s. 209-232.
- Lago Ávila M.J., *Minorías étnicas en Española, entre la exclusión y la integración*, Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales. Dirección general de Integración de los Inmigrantes, Madrid 2000.
- Levinson D., *Ethnic Groups Worldwide*, Phoenix 1998.
- Litvinoff M. (ed.), *World Directory of Minorities*, London 1997.
- de Lucas J., *Las minorías: de los derechos individuales al estatuto jurídico*, «Isonomía: Revista de Teoría y Filosofía del Derecho» 1995, núm. 3, s. 71-108.
- Mariño F., Fernández C., Díaz C., *La protección internacional de las minorías*, Madrid 2001.
- Mendazona E.C., *Estudios sobre el estatuto jurídico de las lenguas en España*, «Revista de Llengua i Dret - Journal of Language and Law» 2007, núm. 47, s. 23-59.
- Núñez Méndez E., *Minorías lingüísticas y derecho a las lenguas*, «Revista Internacional d'Humanitats» 2013, vol. 27, s. 7-28.
- Pérez J.M., *La redacción de los informes periódicos y la implementación de las recomendaciones: estudio de casos. El caso de España*, [en:] *La protección de las lenguas minoritarias en Europa: hacia una nueva década*, Vitoria-Gasteiz 2011, s. 105-116.
- Pérez J., *Los judíos en España*, Madrid 2005.
- Real Alcalá A., *Sobre la indeterminación del Derecho y la ley constitucional: el caso del término nacionalidades como concepto jurídico indeterminado*, «Derechos y Libertades» 2002, núm. 11, s. 233-250.
- Relaño Pastor E., *Una valoración del Convenio Marco para la protección de las Minorías Nacionales del Consejo de Europa en su quinto aniversario*, «Migraciones» 2005, núm. 17, s. 185-214.

- Rodríguez Benot A., Hornero Méndez C. (ed.), *El nuevo derecho de extranjería estudios acerca de la Ley Orgánica sobre los derechos y libertades de los extranjeros en España y su integración social*, Madrid 2001.
- Ruiz Vieyetez E., *El Convenio-Marco para la Protección de las Minorías Nacionales*, [en:] *La protección internacional de los derechos humanos en los albores del siglo XXI*, ed. F. Gómez Isa, J.M. Pureza, Bilbao 2003, s. 513-526.
- Ruiz Vieyetez E.J., *España y el Convenio Marco para la Protección de las Minorías Nacionales: una reflexión crítica*, «Revista Española de Derecho Internacional» 2014, vol. 66, núm. 1, s. 55-80.
- Ruiz Vieyetez E., *Minorías, inmigración y democracia en Europa. Una lectura multicultural de los derechos humanos*, Valencia 2006.
- Ruiz Vieyetez E., *Minorías, nacionalidades y minorías nacionales. La problemática aplicación en España del Convenio Marco para la Protección de las Minorías Nacionales del Consejo de Europa*, «Revista Vasca de Administración Pública» 2008, núm. 82, s. 187-225.
- San Juan Velasco C., Delgado Burgos M.^a, Aparicio Gervás J.M., *El concepto «Minoría» como controversia político-jurídica en su aplicación a la Comunidad Gitana Española*, «TRIM: Tordesillas, revista de investigación multidisciplinar» 2016, núm. 11, s. 15-26.
- Skutsch C. (ed.), *Encyclopedia of the World's Minorities*, vol. 3, New York-London 2005.
- Soriano R., *Los Derechos de las Minorías*, Madrid 1999.
- Tomás y Valiente F., *Uniformidad y diversidad en las CC. AA.*, Barcelona 1995.
- Verstichel A., Alen A., De Witte B., Lemmens P., *The Framework Convention for the Protection of National Minorities: a Useful Pan-European Instrument?*, Amberes-Oxford 2008.
- Yacoub J., *Les minorités dans le monde: faits et analyses*, Paris 1998.

Netografía

- <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168008b507>
- <https://unionromani.org/los-gitanos-en-espana/>
- https://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/la-invasin-rabe-los-rabes-y-el-elemento-ra-be-en-espaol-o/html/oob64db8-82b2-11df-acc7-002185ce6064_2.html
- https://www.gitanos.org/upload/72/17/09_noticias.pdf
- <https://www.mdsocialesa2030.gob.es/derechos-sociales/poblacion-gitana/estrategia-nacional/futura-estrategia.htm>

